

הברזל והעץ

מבוא

בבואי לבחור סוגיה מתוך כל מה שלמדנו, ידעתי שאני רוצה סוגיה שתשקף קצת מהלימוד שהיה לנו. רציתי סוגיה שיש בה פסוקים מהתורה, שיש בה עוד מקורות מחז"ל חוץ מהבבלי, ושיש בה ענין עקרוני שמלמד על הנושא כולו. אבל גם לא רציתי שתהיה סוגיה רחבה מדי, ותהיה באפשרותי לנסות ולהקיף אותה במקצת. במבט ראשון הסוגיה של הגרזן והעץ עונה רק חלקית על הדרישות; יש בה חלק מפסוק, והיא מצויה בספרי, במשנה ובתוספתא, בירושלמי ובבבלי. אבל היא נראית סוגיה צדדית, בלי הרבה 'בשר', ואין עליה הרבה דיון בגמרא, ולא בסברות.

בכל אופן בפסוקים כמובן שא"א ללמוד פסוק ולנתק אותו מהקשרו, חייבים להסתכל על כל הפרשיה וההקשר. ובנושא כזה של רוצח בשגגה, חייבת להיות גם התיחסות לפרשיות אחרות של רוצח בשגגה ולהשוואה ביניהם. לכן השתדלתי לגעת קצת יותר בפסוקים, בביטויים המיוחדים שבפסוק הנדון, ובעצם הדוגמא שהתורה נותנת. השאלה המרכזית היא, אם כן, מה הדוגמא מוסיפה בפרשיה, וכיצד היא עוזרת להבין מהי השגגה של הרוצח הנס אל עיר מקלט? וכמו כן השתדלתי לברר את העקרון שילמד על הנושא בכללו של רוצח בשגגה, וניסיתי לקשור את הסוגיה הזו לשאלה מקיפה יותר בדיון על רוצח בשגגה, והיא, מנין הגיעו חכמים להבחנה בין סוגי שוגג?

פסוקי התורה

פרשיית ערי מקלט לרוצח בשגגה בספר דברים מובאת לאחר תיאור מוקדי ההנהגה בעם ישראל; השופטים, המלך, הכהנים והנביא. אחריה, מופיעות פרשיות של מלחמה, וגם היא עצמה פותחת בהכרתת הגוים מן הארץ וישיבה בעריהם. כחלק ממגמה כוללת בספר דברים לתת לעם ישראל צורת חיים בארץ שתאריך את ימיהם עליה, ותמשיך את זכותם המוסרית לחיות בה, גם פרשיה זו מגלמת מאפיינים אלו. המרכזי שבהם הוא, שלא ישפך דם נקי, ובשני אופנים: הריגת רוצח שעשה זאת בשנאה, ולעומתו, מנוסת רוצח שאינו שונא אל ערים שיוכדלו

בארץ. ההדגשה היא שחלוקת הערים תהיה להקטין את מרחק המנוסה, כדי שגואל הדם לא יפגע ברוצח ש"לו אין משפט מות".¹

התורה מתארת את הרצח אצלנו ככזה שנעשה 'בבלי דעת', ובנוסף לא היתה שנהא מתמול שלשום. מיוחדת הפרשיה אצלנו שמובאת בה דוגמא ע"י סיפור: "ואשר יבא את רעהו ביער לחטב עצים, ונדחה ידו בגרון לכתת העץ, ונשל הברזל מן העץ, ומצא את רעהו ומת - הוא ינוס... וחי" (דברים יט, ה) מה מוסיפה הדוגמא על הבנת סוג הרצח? הכיוון שהבאנו לעיל בקריאת הפרשיה וההדגשה של התורה שרוצח זה לא היה שונא, בהבדל מרוצח שונא שלא חסים עליו ומבערים את דמו, מוליכים להבנה שהתיאור בא להקל את חומרת מעשהו של הרצח.

כמו כן, הביטויים שבסיפור, מחזקים את ההבנה שהיה זה בלי דעת, וזו הסיבה שאין לרוצח משפט מות: היער אינו מקום ישוב שמסתובבים בו אנשים, והוא שומם בדרך כלל, אלא שבמקרה זה היה איתו אדם נוסף. גם מעשה חטיבת העצים הוא מקרה נורמלי ויומיומי. החוטב עצים מניף את הגרון לכרות העץ, וכלשון התורה בסמוך (דברים כ, יט) "לנדח עליו גרון". מהשוואה לפסוק זה משתמע ש"ונדחה ידו בגרון" פירושו שלא נעשתה כונתו המקורית אלא ידו הונפה עם הגרון,² ומפעולה זו "נשל הברזל מן העץ". וכאן עיקר ההתלבטות בפירוש הפסוק - האם "העץ" הוא האמור לפניו, העץ הצומח שאותו כורתים ועפה ממנו חתיכה, או שהעץ הוא הידית של הגרון, והברזל עף ממנה? האם "ונשל.. מן" הוא פועל יוצא, ומשמעותו שהברזל העיף חתיכה מהעץ, או פועל עומד, ופירושו שהברזל נפרד ועף מהידית שלו?

לכאורה יש ראייה חזקה שהברזל הוא שעף, שהרי הפסוק קוראו 'ברזל' מכיון שכבר אינו מחובר לקת, ולא נאמר 'ונשל הגרון'. אלא שעל כל פנים בפירוש פשט הפסוקים לא נראית סיבה גדולה להבדל בין המקרים, שהרי בשניהם לא היתה כונה למעשה. להלן נראה את מחלוקת התנאים בדבר.

¹ אחד ההבדלים הבולטים לפרשיה בפרשת מסעי של ערי מקלט, הוא הדגש אצלנו על הצלת הרוצח מגואל הדם "פן ירדף" וגו', דמו הוא 'דם נקי', והוא נס 'וחי'. ואילו בפרשת מסעי 'אין לו דם' (במדבר לה, כז) אם יצא מעיר המקלט, הוא אינו יכול לשבת בארץ ולחיות, ונעשה משפט "בין המכה ובין גואל הדם", ההרגשה היא שיש לו יותר אשמה. גם הלשון 'ומצא' את רעהו מלמדת על מקריות, לעומת המארב של השונא בהמשך הפסוקים.

² שינוי מבנין קל לבנין נפעל. 'נדחה ידו' ולא 'ונדח בגרון', וכ"כ רש"ר הירש. אלו שתי הפעמים היחידות של השורש במשמעות זו בתורה, ובסמוך יחסית!

מחלוקת התנאים ופירושי הראשונים

על הפסוק הזה נחלקו רבי וחכמים (ר' יהודה בתוספתא). המחלוקת מובאת בספרי (ספרי דברים קפג), במשנה (מכות ב, א) ובתוספתא (פרק ב מהדורת צוקרמנדאל), ונתפרשה בשני התלמודים (בבלי ז, ב וירושלמי ז, ב). האפשרויות הן רבות, וננסה לקצר בהצעתן. כך מנוסחת היא המחלוקת בספרי (קפג):

”ונשל הברזל מן העץ” - המבקע, רבי אומר מן העץ המתבקע.

נתחיל בהסבר המקובל והפשוט ע”פ רש”י לפיו רבי סובר שהברזל השיל בקעת עץ, ואילו חכמים סוברים שהברזל של הגרזן עף מהקת שאליה היה מחובר. זו היא המחלוקת הבסיסית, ובעקבותיה עלינו לשאול: מה כל אחד סובר במקרה השני, האם אינו שגגה? מה רבי יאמר במקרה שהברזל עף, ומה חכמים יאמרו במקרה שחתיכת עץ עפה? במשנה (מכות ב, א) נוסף שחכמים סוברים כי הדוגמא בפסוק היא דווקא המקרה המתואר, ובמקרה האחר אין דינו לגלות:

נשמט הברזל מקתו והרג; רבי אומר אינו גולה, וחכמים אומרים גולה.

מן העץ המתבקע; רבי אומר גולה, וחכמים אומרים אינו גולה.

כלומר רבי סובר שאם עף הברזל מהקת - אינו גולה, וחכמים סוברים שאם חתיכה מהעץ עפה - אינו גולה.

את המקרה שעפה בקעת מהעץ פשוט יותר להסביר שהוא הקל ביותר, שהרי זה מה שקורה כשחוטבים עצים. לפי חכמים אינו גולה, כי אין אפשרות להזהר במקרה כזה, והוא מוגדר כאונס.³ לפי רבי דווקא זו השגגה שהתורה מתארת ועליה חייבים גלות. אם נשמט הברזל, זה כבר שגגה חמורה יותר, לפי חכמים זו השגגה שהתורה קבעה את דינה לגלות. ואילו רבי סובר שעם יותר זהירות אפשר היה למנוע זאת, ולכן זו התרשלות החמורה משגגה. [ר”י מלוניל (ג ע”א בדפי הרי”ף) פירש להפך, שאם הברזל עף זה מקרה נדיר ולכן לפי רבי לא יגלה, כי הוא כאונס. גם למקרים האחרים יש הסברים הפוכים לסברת רבי וחכמים, ולא הארכת בזה].

³ הגמרא קראה לזה 'כח כחו' (ח, א), וראה בהערה 5.

מהרמב"ם בפסקיו⁴ (הלכות רוצח ו, טו) עולה פירוש אחר לגמרי, לפיו כל המשנה מדברת על הברזל שעף (וכן גם הפסוק, גם בספרי משמע שנחלקו רק מהו העץ ומוסכם שהברזל נפל), אבל יש הבדל אם עף מחמת התנופה או מחמת המכה בעץ. סברא אפשרית היא שלדעת חכמים אם הברזל עף מחמת המכה בעץ, אין זה מכה ישירה של האדם אלא זה קרוי 'כח כחו' שנחשב כאונס לעניינו,⁵ ולכן קל יותר ואינו גולה, וכאשר עף מחמת התנופה הפגיעה מתיחסת אליו ישירות (את דעת רבי אפשר להסביר כאמור, שאם עף הברזל מחמת המכה בעץ זה מקרה מצוי ולכן גולה, ואם עף מחמת התנופה, לשני צדדים כנ"ל).

רבנו חננאל (ז, ב) פירש כבר את המשנה כפירוש הזה אך צירף מקרה נוסף שעפה חתיכת עץ, ודינו כמקרה שהברזל עף מחמת המכה - לרבי גולה ולחכמים אינו גולה. הרמב"ם לעומתו לא כתב את המקרה הזה במפורש, וצ"ע מה יהיה דין הבקעת שעפה מהעץ בשעת חטיבת עצים (המקרה הקלאסי). בהלכה י"א באותו פרק, פסק הרמב"ם שאם עפה בקעת והרגה אדם שנכנס לחנות הנגר ברשות - גולה.⁶ אם מקרה זה דומה לחטיבת עצים ביער, יוצא שפירוש הרמב"ם אינו כרבנו חננאל כי דין חתיכת עץ שעפה היא לגלות לפי רבי, והרמב"ם פסק כחכמים (בפיהמ"ש).

נסכם את השיטות השונות לפירוש הפסוק שממנו לומדים מי החייב גלות, מה 'נשל' ומדוע נשל:

רש"י - הדיון הוא מה עף-הברזל או חתיכת עץ? לחכמים - הברזל עף, ולרבי - חתיכת עץ עפה.
 רמב"ם - לכל השיטות הברזל הוא שעף, הדיון הוא מחמת איזה כח נשטט? לחכמים - מחמת התנופה, ולרבי - מחמת המכה בעץ.
 ר"ח - מוסיף לפי רבי גם מקרה שהברזל עף מחמת המכה בעץ (ודינו לגלות, ולפי חכמים - אינו גולה).

⁴ וכן בפיהמ"ש: "ור' אומר שזה שנו' ונשל הברזל מן העץ, מן העץ המתבקע. וחכמים אומרים מעצו. ופירוש קנתו, הידית שלו. והלכה כחכמים"
⁵ ר' אשר וייס מעיר במנחת אשר שלהלכה כח כחו נחשב כחו, אבל לענין גלות זה קרוב לאונס. בהמשך יוצע הסבר נוסף אם יעזרנו ה'.
⁶ כנראה ע"פ הסוגיה בב"ק לב: וישנם עוד הצעות. בהמשך לאמור בהערה הקודמת ניתן להסביר שאין זה נחשב כח כחו, כי הפגיעה היא ללא תיווך, ולכן נחשב כחו (אפילו לפי חכמים שכמותם פסק בהלכה טו).

בתוספתא

בתוספתא (פרק ב) מובאים שלושה דינים במקרה הזה (התוספתא מחולקת לשתי רשימות של דוגמאות - של מי שדינו לגלות ומי שאין דינו לגלות):

- הראשון מובא תחת הכלל של 'אלו הן הגולין' - 'בקעת שניתזה מהעץ'(1), ומובאת המחלוקת בין רבי ור' יהודה, כאשר דעת רבי - לגלות (מתאים לכלל הפותח בסתמא - 'אלו הן הגולין'!).
- השני מובא בכלל של 'ואלו שאינן גולין' - 'נשל הברזל מן העץ המתבקע'(2), שוב מובאת מחלוקת ודעת רבי היא לפי הכלל, שאינו גולה.
- המקרה השלישי מובא בנפרד בהלכה יא, 'נשל הברזל מקתו'(3), והדין הוא שאינו גולה.

החלוקה לשלושה מקרים מסייעת לפירוש הר"ח והרמב"ם, אך דעת רבי לפי זה לא מתאימה למשנה, שהרי במקרה השני שנשמט הברזל מחמת המכה בעץ, פירש ר"ח במשנה שלפי רבי גולה, ואילו בתוספתא כתוב במפורש שלרבי אינו גולה.⁷ המקרה הראשון שמובא בתוספתא, הוא גם דעת רבי שבמשנה לפי פירוש רש"י, אך לפי פירוש הרמב"ם אינו מופיע במשנה. אמנם לפי מה שפסק בהלכות ההלכה כרבי, וכן גם במקרה השני, אבל במקרה השלישי פסק שגולה, בהפך מהתוספתא, אלא כחכמים במשנה ולא כרבי.⁸

בתלמודים

בגמרות מובאים ההסברים לפסוקים לפי רבי ולפי חכמים:

בבבלי (מכות ז, ב - ח, א) מובאת ברייתא שהדיון בין רבי לחכמים הוא בשאלה מהו 'העץ' האמור בפסוק. לאחר מכן מובאת דעת רב חייא בר אשי בשם רב שמסביר את המחלוקת במילה 'ונשל', דעת רבי לפי מסורת הכתיבה, ולכן אפשר להבין 'ונשל' כפועל יוצא בבנין פיעל

⁷ הרב שילת הציע (במסילה העולה על סוגייתנו) להפוך את הדעות בתוספתא, אבל קשה שא"כ צריך להפוך גם את מחלוקתם שבהלכה א ושוב דעת רבי תסתור לדעתו במשנה. עוד כתב שהרמב"ם פסק כרבי מחבירו (ר' יהודה בתוספתא), ולכן פסק בהלכה יא שאם נתזה בקעת גולה. ראה עוד בהערה הבאה

⁸ זה מוכיח שלא סמך על התוספתא בפסק ההלכה, ולא פסק כרבי אלא כחכמים במשנה. וכן מפורש בפייה"ש.

(וניש'ל), כלומר הברזל גרם להשיל חתיכה מהעץ.⁹ ודעת חכמים לפי הקריאה הפשוטה 'וניש'ל' שהברזל עצמו נשל, נפל מהעץ שאליו מחובר. קשה לכלכל לפי הרמב"ם את החילוק בין הקריאות של 'וניש'ל' להבדל בין המקרים, האם הברזל עף מחמת התנופה או מחמת המכה.¹⁰ אבל לפי הברייתא שמביאה הגמרא המחלוקת היא בשאלה מה הוא העץ, ולא נחלקו בפירוש הפשוט של 'וניש'ל' שהוא הברזל שעף.¹¹

בירושלמי (מכות ב, ב) פירשו את המחלוקת בהסבר המילה 'וניש'ל', האם זו נשירה או מכה. המתאים יותר לומר שרבי פירש 'וניש'ל' זו מכה שהעיפה חתיכת עץ (לפי רש"י. ולפי הרמב"ם המכה גרמה לברזל להשטט), ודעת חכמים 'וניש'ל' זו נשירה של הברזל מהקת, אבל הגירסא המצויה היא בהפך. קרבן העדה אכן הופך את הגירסא בירושלמי לפי ההסבר שהתבאר לעיל, אבל הרמב"ן והריטב"א פירשו בלי לשנות את הגירסא, והסבירו שהשאלה היא האם מדובר על הפרדת חלק שהיה מחובר לעץ (נשירה, וזו דעת רבי), או שהמכה הפרידה את הברזל מהקת (מכה, וזו דעת חכמים). גם בירושלמי קשה להכניס את פירושו של הרמב"ם שבשני המקרים מדובר בברזל שעף - מדוע קראו דוקא לברזל שעף מהתנופה בלשון מכה, ובמה מכתו שונה מהברזל שעף מחטיבת העץ?

הבחנה בין רמות של שגגה

לאחר שעברנו בקצרה על הפירושים המרכזיים לפסוק לענין ההלכה, מתבקשת שאלה כללית, והיא מה העיקרון שהביא את רבי וחכמים לומר שהשגגה שדינה לגלות היא במקרה מסוים דוקא ולחלוק במקרה של השני שאינו גולה?

להלן ננסה להבין את הלימוד שלהם מהפסוקים. למרות שלעיתים מדרש ההלכה נדמה כרחוק מן הפשט, צריך לדעתי להעמיק ולראות האם ניתן להתאימו לפשט הפסוקים למעשה, ואם הדבר אינו עולה בידינו, יש למצוא את הסיבה לכך שחכמים נדרשו לדרוש לא לפי הפשט.

⁹ הרב שילת מעיר במסילה העולה, שלפי רבי גם מסורת הקריאה 'וניש'ל' מתפרשת כפועל יוצא.
¹⁰ המלבי"ם פירש שקוראים וניש'ל בבנין נפעל, וכונתו שהברזל עף מחמת המכה. אבל גם המשך הגמרא שמדמה את המקרה במשנה לתמרים שנפלו (חלק שהיה מחובר בעץ, ולא חלק מהגרזן), משמע יותר שהמקרה הוא חתיכה מהעץ שעפה. קושייה זו הביאה את בעל מעשה רוקח לפרש ברמב"ם שיש עוד חתיכת ברזל תקועה בעץ, והיא זו שעפה.

¹¹ כך כנראה יסביר הרמב"ם, ע"פ זה צריך להסביר שרב חייא בר אשי חולק על הברייתא שמביאה הגמרא, כמחלוקת רש"י והרמב"ם בפירוש המשנה. למרות שבפשטות הוא מרחיב את ההסבר של הברייתא.

הברזל והעץ

לענייננו, נראה שההגיון מחייב ליצור הבחנה בין סוגי שוגג, והתורה נתנה רק את החלוקה הכללית, וממנה ניתן ללמוד למצבים שונים שיש הבחנה בין מזיד שמגיע לו עונש מות לבין שוגג שדינו שונה. (יתכן ובדורות מסוימים ההבחנה תשתנה במקצת מהדברים, ע"פ רמת האחריות שניתן לדרוש, הזהירות האפשרית, הנהוג שבעולם למעשיים לגיטימיים וכד').

התורה מחייבת מיתה לרוצח בשנאה ובכוונה (כך בדברים יט, יא), וגלות לשוגג (במדבר לה, יא), אבל ברור שהמילה שגגה מותרה מרחב גדול מתחת למחויב מיתה בגלל מעשה זדוני ומכוון, מפשיעה עד אונס, האם לכל המקרים שאינם בשנאה ובכוונה יהיה הדין לגלות?¹² נחזור לחלוקה בין הפרשיות במסעי ובשפטים. הזכרנו בחטף שהמגמה בשפטים היא להציל את הרוצח מגואל הדם, ואילו במסעי התחושה היא שהרוצח אשם ויש להענישו, ומכיון שחומרת מעשהו לא מחייבת הריגה מחזירים אותו לעיר המקלט ולא נותנים אותו ביד גואל הדם.

הסברא לכך מתחזקת מהדוגמאות בפרשיה במסעי. ישנן שתי רשימות; לאחר שפרטו את הכלים שהשתמש בהם רוצח המחויב מיתה, תיארו גם את כוונותיו, 'בשנאה' 'בצדיה' או 'באיבה',¹³ אח"כ עברו לתאר את השוגג ע"י שינוי מהרשימה השנייה בכוונה בלבד, אבל עוצמת המכה נשארה בלשונות 'הדיפה', 'השלכה', ו'הפלה'. השינוי שגורם לעדה השופטת לא לתתו ביד גואל הדם היא הכוונה, אבל אין פירוט על הרשימה השנייה, כלומר המעשה נראה חיצונית כמו הריגה שמחייבת מיתה. הגלות משמשת במסעי לשגגה שנגרמה מהתרשלות, ונמצאת בסקאלה קרובה יותר למזיד.

לעומת זאת בפרשת שפטים מובאת דוגמא אחת למקרה נורמלי, מעשה שקורה ביום יום, ובגלל חריגה בלתי מכוונת קרתה תקלה, לרצח כזה בוודאי שאין משפט מות. המקרים השונים בשתי הפרשיות נמצאים במיקום שונה בסקאלה של השגגה, אלו הבדלים בין קרוב למזיד וקרוב לאונס, שוגג רשלן שהיה יכול להמנע ע"י זהירות ואדם השוגג באופן טרגי.

ע"פ זה מוסברת מחלוקת רבי וחכמים ברמות שונות של שגגה, לרבי הרף נמוך יותר לגלות, ולחכמים מה שרבי מחייב גלות הם פוטרים כאונס, ומה שרבי מחשיב כרשלנות הם מחשיבים

¹² בין פשיעה לבין אונס. נמנעתי מלתייג קרוב למזיד וקרוב לאונס מכיון שאינו מופיע במשניות. המושג של שוגג קרוב למזיד התחדש בסוגיא בב"ק (לב, ב) רק בדברי רבא על הברייתא של בקעת שעפה. ראה עוד בהערה הבאה.
¹³ לאחר שתי הרשימות, של הכלים ושל סוגי פגיעה מכוונת, יש סיכום "גואל הדם [הוא] ימית את הרוצח בפגעו בו". רציתי לטעון בזמנו שכאן טמונה החלוקה בין המזיד שחייב מיתה וקרוב למזיד שמחויב מיתה וגואל הדם יכול להורגו, אך אין בי"ד הורגים אותו ואין עיר מקלט קולטתו. לא נתנו דוגמא בשוגג שדינו לעיר מקלט, מהרשימה של הכלים, אלו מזידים 'חסרי' כונה, כלומר קרובים למזיד.

כשגגה לגלות. כאשר עפה בקעת זה המקרה הנורמלי, ואם עף הכרזל זה התרשלות. רבי מאמץ את הפרשייה בדברים כמודל לשגגה ומבין שמי שאין לו משפט מות וראוי להצילו הוא שוגג שרשלנותו לא גבוהה, ולכן הוא רואה את הגלות כהצלה למי שהרג בשוגג (תמים). לעומתו, חכמים מאמצים את הפרשייה בכמדבר מחייבים את הרשלה לגלות לעיר מקלט, ולכן רואים את הגלות כעונש לרוצח בשגגה (רשלן).¹⁴

החלוקה בין רמות שונות של שוגג מסודרת לראשונה אצל הרמב"ם בהלכות רוצח פרק ו, שוגג שקרוב למזיד, שוגג שקרוב לאונס ושוגג בהעלמה גמורה שדינו לגלות. ע"פ זה בכל מקרה נצטרך לבחון לגופו עד כמה השגגה היתה העלמה וכמה היה בה אונס או פשיעה. כך מובן מדוע התורה כותבת באופן כללי את השגגה, וההבחנה בין רמות שונות של שגגה שאין דינם לגלות נמצאת רק במדרשי ההלכה. הקושי בהסבר הזה הוא לתת כלל שמאפשר לשייך מקרה לשגגה שמחייבת גלות, אלא צריך לבחון כל מקרה לגופו.

הבחנה בין סוגי שגגה

לעומת החלוקה הרגילה ע"פ הרמב"ם של רמות שונות בסקאלה של שוגג, נראה להוסיף חלוקה בין סוגי שגגה: שגגה שנוצרה ממכה ישירה ושגגה שנגרמה בעקיפין ובגרמא.¹⁵ השגגה במסעי נוצרה ממכה ישירה שהיתה בלי כונה, והשגגה בשפטים נגרמה בעקיפין בגלל ההכאה בעץ. יתכן רבי וחכמים נחלקו באופן שנגרם הרצח, האם זו הפעולה עצמה שהרגה בשוגג או שזו רק תוצאה של פעולה. במשנה (ע"פ הסבר רש"י) חכמים סוברים שהגולה הוא מי שנשמט הברזל מקתו, זו פגיעה ישירה ממנו ללא גורם נוסף שהצטרף, ורבי סובר שהגולה הוא מי שבחטיבתו נתזה בקעת, זו פגיעה שהיא גרמא. לפי חכמים ההריגה בעקיפין היא כאונס (כח כחו), ולפי רבי הפגיעה הישירה לא מחייבת גלות, ויתכן שהוא רואה בזה חיוב מות לרוצח, אמנם בגלל שאין כוונה ב"ד לא יהרגוהו.¹⁶

¹⁴ ראה בהערה 18 כיצד יסביר כל צד לשיטתו את הפרשייה השניה.

¹⁵ בלשון למדנית נאמר שיש שגגה שהיא בחפצא ויש שהיא בגברא. שגגה בגברא היא מהמכה הישירה של האדם, ושגגה בחפצא נגרמה ע"י גורם נוסף שהיה מעורב.

¹⁶ סיוע לכך שהסיבה לפי רבי שאינו גולה היא בגלל חומרת המעשה וקרבתו לזדון, הוא מהתוספתא. ישנה רשימה של אלו שאין גולין, והמקרים האחרונים שבה ברורים באופיים הרשלני. לפי זה גם דעתו בנידון הנ"ל שאינו גולה היא בגלל רשלנותו שאין לה זכות לגלות. אבל יתכן גם שברשימה כלולים גם דברים שפטרם מגלות הוא בגלל אונס.

הברזל והעץ

בהמשך הגמרא (ח ע"א) רב פפא מביא דוגמא נוספת למחלוקת רבי וחכמים. אדם זרק גוש עפר על דקל ונפלו התמרים על תינוק ומת - לפי חכמים אינו גולה, ולפי רבי גולה. הסיבה למחלוקת האם התמרים שנפלו נחשבים 'כח כחו'. הדיון של הגמרא ב'כח כחו' והדוגמא של התמרים, תומכים בסברה שאם יש כיוון ברור למעוף של ההכאה, זו הכאה ישירה שלפי חכמים יתחייב גלות, אבל כאשר יש הסט מההכאה הראשונית הדבר נחשב כאונס. ברור שהתמרים שנפלו הוסטו מנפילה ישירה, כי אחרת מי שהתכוון להפיל את התמרים למטה והיה שם תינוק הוא רוצח לפי כולם.

ההסבר הנ"ל מתאים לשיטת רש"י ולהסברו למשנה. אבל הרמב"ם פסק (פרק ו הלכה יא) בבקעת שעפה שדינה גלות למרות שהמכה אינה ישירה. אפשר להסביר שבמקרה כזה הנורמה הוא שיעופו חתיכות, והטוח של התעופה שלהם ידוע פחות או יותר, לכן זה נחשב כהכאה ישירה שאין בה גורם נוסף.¹⁷ כלומר זו המכה עצמה של חתיכת העצים ולא תוצאה עקיפה.

סיכום

קשה למצוא הסבר מניח את הדעת לחילוקים ברמת השוגג כאשר הסברות מתהפכות לקל או לחמור בהנף סברה. אעפ"כ ניסיתי להציע הסברים שמבוססים על הבנה בפרשיות התורה מהם למדו רבי וחכמים את העיקרון של השגגה שדינה לגלות.

על פי ההסבר הראשון המקרים נמצאים על סקאלה, ורבי וחכמים חולקים איפה נמצאת על הסקאלה השגגה שדינה לגלות. הסיבה של המחלוקת במקרה ההפוך היא שהוא נמצא מעל/מתחת לנקודת השגגה. על פי ההסבר השני המקרים מבטאים סוגי שגגה שונים, והמחלוקת נובעת מהבנה שונה של העיקרון לגלות. אין הסבר שמתיישב עם כל המקורות.

¹⁷ על דרך 'זורה ורוח מסייעתו' שזו הנורמה למלאכת הזריה ואינו גרמא. לעומת הזורק 'פיסא לדיקלא' שהתוצאה לא צפויה, ונחשב כ'כח כחו'.

בשני ההסברים ניסיתי למצוא את מקור החלוקה בין סוגי השגגה בפסוקים. רציתי להסביר שרבי מאמץ את הדוגמא של התורה בספר דברים על החוטב עצים, וחכמים לוקחים את הפרשיה במדבר כמודל של השגגה.¹⁸

שיטתו של רבי ע"פ זה להציל את הרוצח בשגגה מיד גואל הדם, מכיון שברור מהמקרה שהרוצח אינו בן מות. אולי ניתן לקבל סיוע מועט לכיוון הזה מהתורת כהנים:

רבי אומר: הרי הוא אומר: "ואשר יבוא את רעהו ביער לחטוב עצים ונדחה ידו בגרזן לכוות העץ ונשל הברזל מן העץ ומצא רעהו ומת הוא ינוס", קבע הכתוב פיקוח נפש למי שבא לידו ספק נפש ולא ידע. אמור מעתה, המגבה הצדקות והמפרנס את העניים והגומל חסדים על אחת כמה וכמה תינתן לו נפשו. (ספרא ויקרא פרשה י"ב, י"ב)

נראה מכאן שרבי ראה את הפסוק כהצלה לרוצח, "פיקוח נפש" כדי שלא יהרג. הצלה לרוצח תובן רק במקרים של שגגה קלה יותר, ואילו עונש לרוצח יובן יותר במקרים של רשלנות ושגגה חמורה.

אמנם בדרך כלל רגילים להבין את דברי חז"ל שהסבירו את פרשית רוצח בשגגה - כעונש, וגם האפיון של עיר מקלט כ"גלות" משמעו שלילי. אך כפי שראינו בלימוד הפרשיה בשופטים המגמה ברורה והיא שעיר המקלט נועדה להצלת הרוצח. ע"פ הסבר זה, מצינו הד בתנאים לאפשרות של גלות [גם] כהצלה, וזה בשיטת רבי.¹⁹

נספח - היחס בין פרשיות עיר מקלט וספר ישעיה

תוך כדי חיפושי להופעות בתנ"ך של הביטויים שבפסוק הסיפורי שבו אנו עוסקים, נתקלתי ברבים מהם בפרקים ח-י בישעיהו. נזכרתי ששמעתי בשם הרב סלימאן ששון שספר ישעיהו כולו מפרש את ספר דברים ומאמץ ממנו ביטויים, וניסיתי למצוא מהו המסר שאפשר להוציא מהפרקים בישעיהו.

¹⁸ כיצד כל אחד קורא את הפרשה השניה? יתכן שהם מטים אותה לכיוון של הפרשיה האחרת כל אחד לדעתו. לא קשה להבין לפי חכמים שגם בדברים הברזל הוא שעף ובגלל הרשלנות או המכה הישירה דינו לגלות, וכך שתי הפרשיות עוסקות במקרה דומה. ולפי רבי המקרים של ההכאה במדבר אינם ברשלנות כ"כ.

¹⁹ כמובן שההסבר אינו הוכחה מוחלטת אלא הצעה. באותו אופן היה אפשר לומר שהסיבה שרבי מחייב גלות במקרים שנמצאים על הסקאלה קרוב יותר לאונס הוא משום שדורש יותר אחריות מהאדם.

הברזל והעץ

הפרקים עוסקים במלחמת אשור בישראל, תוכחה לישראל למה מגיע להם עונש, וגם תוכחה לאשור על גאותם וכוחניות יתר. ישעיהו נותן דימויים רבים של יער וכריתתו, והפסוק המרכזי בקטע הוא המשל המפורסם "היתפאר הגרזן על החצב בו, אם יתגדל המשור על מניפו". הנביא רוצה ללמדנו שאשור הם בסך הכל כלי בידיו של ה' ואין להם מה להתגאות שנצחו את ישראל. הגרזן משמש את החוטב לכריתת העץ, אך גם החוטב בעצמו משמש את ה' לפקוד את עונשו.

יתכן שישעיהו לקח את הפרשיה שלנו ללמד על מקרים שה' מסבב בהשגחתו, ובני אדם משמשים כלים לביצוע רצונו. בתורה עצמה כבר נכתב בפרשת משפטים שהרצח שנעשה שלא בכונה היתה בו יד-להים "וה-להים אנה לידו" (שמות כא, יג), ומכאן גם המדרשים על גלגול חובה ע"י חייב, וראיית הרצח בשגגה כהשגחה משמים, ע"פ דברנו מצינו לכך סיוע גם מהנביא ישעיהו.²⁰

²⁰ יתכן שישעיהו כולל בפרקים אלו חלקים נוספים מפרשת משפטים, כמו בעלי ההנהגה, האבות והידעונים. כמובן שדברים אלו הם כהררים התלויים בשערה ובאובנתא דליבא, והרוצה יקבל.